იაჰია დოულათაბადი

ჰაჯ მირზა იაჰია დოულათაბადი (1862-1939) ცნობილი ირანელი განმანათლებელი, საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი იყო.

იაჰიას ცხოვრება[1]

თავი მეორე
თბილისი და ოდესა
(1908)

ქალაქი თბილისი ქართველების დედაქალაქი და კავკასიის რეგიონის ცენტრია. მისი ღირშესანიშნაობებია მშვენიერი ადგილმდებარეობა, ბუნება, შენობები და მდინარე მტკვარი, რომელიც ქალაქს შუაზე კვეთს. რუსეთის ხელისუფლების დროს თბილისში დღევანდელი ევროპის დარად ფართო პროსპექტები, დიდებული სახლები და დუქნები აშენდა და აქაურ მცხოვრებთათვის ის მართლაც ტკბობის ქალაქად იქცა. თბილისში ბევრი ადგილობრივი და ჩამოსული მუსლიმი ცხოვრობს და ირანელი მუჯაჰიდების ცენტრიც აქ არის. თბილისელი ქართველები და სომხები თავისუფლებისმოყვარე ხალხია და ირანელ თავისუფლებისათვის მებრძოლებს ყოველმხრივ ეხმარებიან. ახლახანს ერთმა შეიარაღებულმა ჯგუფმა ყველა ღონე იხმარა და მუჯთაჰიდების დასახმარებლად აზერბაიჯანში ჩავიდა.

თბილისში გაზეთი „მოლა ნასრედინი“ იბეჭდება. აქაური მუჯაჰიდები მღელვარე და ბობოქარ ცხოვრებას ეწევიან, დანარჩენი ირანელები კი ირანში მცხოვრები თავიანთი თანამოძმეების მსგავსად მშვიდად და უდარდელად ცხოვრობენ და იმ წეს-ჩვეულებებსაც კი იცავენ, რომლებიც ირანში უკვე დაივიწყეს.

ტამდენიმე წლის წინ ირანში განმანათლებლობა გავრცელდა და საზღვარგარეთ მყოფმა ირანელებმა ამ მხრივ თავი ისახელეს. კავკასიაში მოღვაწე ირანელებმა რუსეთში ირანის იმდროინდელი ელჩის ჰასან ხან მოშირ ად-დოულეს ხელშეწყობით თბილისში საქველმოქმედო ორგანიზაცია ჩამოაყალიბეს. მათ მედრესეს დასაარსებლად მშვენიერი წესდება შეიმუშავეს და ხელმოსაწერად რუსეთის ხელისუფლებას წარუდგინეს, რის შემდეგაც მედრესე, სახელად „ეთეფაყი“ („კავშირი“) გაიხსნა. თეირანში ნაციონალური საბჭოს მეჯლისის დახურვის სემდეგ ეს საზოგადოებაც დასუსტდა და აღარ მუშაობს.

---

[1] Yahya Doulatabadi, Hayat-e Yahya, moqaddame, tashih va ta’liqat: Mojteba Borzabadi Farahani, j.3, Tehran, 1387/2008, 849-855.

თბილისში რომ ჩამოვედი, არ ვიცოდი, რომ აქ ირანელებს საკუთარი ცენტრი ჰქონდათ, ამიტომ ერთ-ერთ ცნობილ სასტუმროში დავბინავდი და ერთი ღამე იქ გავატარე. მოჰამად თაყი სადეყოვს, რომელიც მუჯაჰიდების საზოგადოების წევრი და ძალიან გულისხმიერი ახალგაზრდა იყო, ჩემი ჩამოსვლის შესახებ შევატყობინე. თანდათან ეს ამბავი სხვა ირანელებმაც შეიტყვეს და მეორე დღეს სასტუმრო „აზერბაიჯანში“ გადამიყვანეს. შარიფ ალ-ოლამა ესფაჰანი თაბრიზის შვილიშვილი მირზა მოჰსენ მო;თამად ათ-თოჯარი, მისი ძმები და შარიფ ზადეს ვაჟი მირზა მოჰამადი იმ პერიოდში თბილისში იყვნენ და იმავე სასტუმროში ცხოვრობდნენ, სადაც მე გავჩერდი. ამ ხალხთან დიდი ხნის ოჯახური ურთიერთობა მაკავშირებდა და მათი ნახვა ძალიან გამიხარდა. ჩვენ არა მარტო ერთ ენაზე ვლაპარაკობთ, არამედ დარდიც საერთო გვაქვს: მათაც ჩემსავით არ შეუძლიათ სამშობლოში ცხოვრება.

ორი მიზეზის გამო თბილისში ორი დღით უფრო მეტ ხანს დავრჩი, ვიდრე ვვარაუდობდი. პირველი მიზეზი ის იყო, რომ ზემოთ ჩამოთვლილ ბატონებთან საუბრისას გადავწყვიტეთ, ერთად ავსულიყავით სტამბოლში და იქ დაგვეარსებინა საზოგადოება, რომელშიც სამშობლოდან გაქცეული და საზღვარგარეთ მცხოვრები ირანელები გაერთიანდებოდნენ. მომავალში ჩვენს ქვეყანასთანაც დავამყარებდით კავშირს და ირანის კეთილდღეობისთვის ძალ-ღონეს არ დავიშურებდით. მუჯაჰიდების ბირთვი სამშობლოდან გაძევებული და სხვადასხვა წვეყნებში გაფანტული ხალხისგან შედგება. ისინი თავიანთ საქმეს ვერ აკეთებენ და ამის გამო საშინლად დათრგუნულები არიან. ჩემი აზრით, სტამბოლი ამ ორგანიზაციისთვის საუკეთესო ადგილია, რადგან იქ ჩასვლა ყველას შეუძლია, გინდ ევროპაში ცხოვრობდეს და გინდ სხვა ქვეყანაში. მიუხედავად იმისა, რომ ევროპის ზოგიერთი ქალაქი ამ საქმისთვის უფრო მიმზიდველად გამოიყურება და იქ სრული თავისუფლებაა, ვფიქრობ, სტამბოლს რამდენიმე უპირატესობა აქვს: უპირველეს ყოვლისა, ის, ერთი მხრივ, გეოგრაფიული და, მეორე მხრივ, რელიგიური ცენტრია. მეორე ფაქტორი ისაა, რომ „ახალგაზრდა თურქებსა“ და ირანელ მუჯაჰიდებს შორის მჭიდრო კავშირი არსებობს და საზოგადოების სტამბოლში დაარსება ამ ურთიერთობებს უფრო განამტკიცებს და შედეგსაც უფრო სწრაფად მივაღწევთ. მესამე ფაქტორი კი ის არის, რომ რადგან ოსმალეთში კონსტიტუციური წყობაა, ამიტომ მთელი მსოფლიოს მუსლიმებს და, მათ შორის, ირანელებსაც გული სტამბოლისკენ მიუწევთ, რაც ირანელ თვითმპყრობელებს ძალიან აღიზიანებს. ირანელი დიქტატორები ფიქრობენ, რომ თუ ნაციონალისტები და რეფორმატორები დასახულ მიზანს ვერ მიაღწევენ, ძალებს ვერ გააერთიანებენ და თავიანთი უფლებების დასაცავად მტარვალებს ერთიანი ძალებით არ შეუტევენ, ისინი იძულებული გახდებიან, დამატებითი ძალები საზღვარგარეთ ეძებონ და დახმარებისთვის ოსმალეთის დედაქალაქს მიმართონ. ჭკვიანი ხალხის თვალში ეს

აზრი აბსურდულია, რადგან მათ იციან, რომ ირანის პოლიტიკის ოსმალეთის პოლიტიკისადმი დაქვემდებარება ირანის დამოუკიდებლობის დაკარგვის უმოკლესი გზაა. მანამ სანამ ეს გონივრული და არა გრძნობისმიერი აზრი ირანის თვითმპყრობელურ ხელისუფლებას თავში მოუვა, სტამბოლში ასეთი საზოგადოების ჩამოყალიბება მიზნის მისაღწევად უეჭველად წინგადადგმული ნაბიჯი იქნება და ჩვენი ოცნებებიც აღსრულდება. გარდა ამისა, ირანის დღევანდელი პოლიტიკა იმ ხელშეკრულების ზეწოლას განიცდის, რომელიც ინგლისმა და რუსეთმა 1907 ელს გერმანიის შიშით დადეს. იმ შემთხვევაში, თუ ოსმალეთი უწინდებურად გერმანელების გავლენის ქვეშ მოექცევა, შესაძლოა, საქმეში სხვა ფაქტორებიც გაჩნდეს და ეს ერთობა დაიშალოს. თუმცა ეს პოლიტიკური თამაშები ოსმალეთის კონსტიტუციურ წყობას სულ არ ეხება, ან ნაკლებად ეხება. ყველა შემთხვევაში, სტამბოლში მოხდება ეს თუ რომელიმე სხვა ქალაქში, ირანელებისადა ემიგრანტების დაქსაქსული ძალების გაერთიანება კარგი საქმეა და იმის მოსაფიქრებლად, თუ სად და როდის განხორციელდეს ეს წამოწყება, თბილისში კიდევ ორი დღე დავრჩით.

თბილისში შეფერხების კიდევ ერთი მიზეზი გახლდათ საქველმოქმედო საზოგადოება „ეთეფაყის“ და კავკასიაში გენერალური კონსულის მომთაჰენ ას-სალთანეს თხოვნა, რომ „ეთეფაყის“ სკოლა და საზოგადოება დამეთვალიერებინა და თუ რაიმე ნაკლს ვნახავდი, მის აღმოფხვრაში შეძლებისდაგვარად დავხმარებოდი. საზოგადოება „ეთეფაყს“ მშვენიერი წესდება აღმოაჩნდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ირანში მოქმედი ნაციონალური საზოგადოებების მსგავსად აქაც ჩანაფიქრი ქაღალდზე დარჩა და სიტყვიდან საქმეზე გადასვლა ვერ მოახერხეს. საზოგადოების წევრებს დიდხანს ვესაუბრე და ვუთხარი:

„ქვეყნისა და ხალხის კეთილდღეობისთვის ბრძოლაში ირანში კავკასიელი მუსლიმების იმედი აქვთ, კავკასიაში - თბილისის, თბილისში კი ამ მიმართულებით მხოლოდ ერთი საზოგადოება ფუნქციონირებს და იქაც ისეთი ვითარებაა, რომ ჯერ თავიანთი საშინაო საქმეები ვერ მოუგვარებიათ და საგარეო საქმეებისთვის როდისღა მოიცლიან“.

თან ვუსაყვედურე, თან გავამხნევე და საბოლოოდ გადაწყდა, რომ წესდების შესრულებას შეეცდებოდნენ, „ეთეფაყის“ სკოლის დირექტორად ვინმე ღირსეულ სწავლულს დანიშნავდნენ და საქველმოქმედო საზოგადოებისადა სკოლის აყვავებას ხელს შეუწყობდნენ.

მუჯაჰიდების საზოგადოების წევრები შეძლებისდაგვარად ცდილობენ, რომ სომხურ და თურქულ ნაციონალურ საზოგადოებებთან ითანამშრომლონ. მიუხედავად იმისა, რომ თავად ისინი მაინცდამაინც განათლებულები არ არიან, მათ მოკავშირეებში ბევრი განსწავლული და საქმის მცოდნე ადამიანია. გარდაამისა, მათ მთელ მსოფლიოს ნაციონალურ საზოგადოებებთან აქვთ კავშირი და, ამდენად,

იმედი შეიძლება ვიქონიოთ, რომ საქმის გაკეთებას შეძლებენ. გენერალური კონსული მომთაჰენ ას-სალთანე მუჯაჰიდებისადმი სრულიად ლოიალურია. ქალაქში ჩემი ორდღიანი ვიზიტის განმავლობაში ის ძალიან მეგობრულად მექცეოდა და მისდამი ჩემს თავშეკავებულ დამოკიდებულებას მშვიდად ხვდებოდა.

თბილისში ქართველები რუსეთის ხელისუფლებას მოსვენებას არ აძლევენ და დღე არ გავა, რომ რამდენიმე პოლიტიკური დამნაშავე არ დააკავონ, განსაკუთრებით ახალგაზრდები და სკოლის მოწაფეები, როგორც ქალები, ისე კაცები.

ქალაქის სატუსაღოები სავსეა პოლიტიკური პატიმრებით. ყოველდღე ხელბორკილიანი პატიმრები ჯგუფ-ჯგუფად მიჰყავთ დაკითხვაზე და თუ რომელიმე გაქცევას შეეცდება, ან მას ვინმე გამოესარჩლება, ორივეს კლავენ. სიკვდილმისჯილი პატიმრები ქალაქგარეთ გაჰყავთ და მათ 1500 ტყვიას ესვრიან. მიუხედავად ხელისუფლების ასეთი სისასტიკისა, დამნაშავეები ტყვეობას მაინც არ ეპუებიან და ისეთი ციხეებიდანაც კი ახერხებენ გაპარვას, საიდანაც გაქცევა ძალიან ძნელია. როცა პოლიტიკური პატიმრები მოსაკლავად მიჰყავთ, ისინი ისე მხიარულად გამოიყურებიან, თითქოს ქორწილში მიდიანო. ეშაფოტზე მიმავალ პირმთვარე ქალიშვილებს ხალხი ტალახის სროლით აცილებს, მაგრამ ისინი სიკვდილს მაინც ბედნიერები ხვდებიან, რადგან სიცოცხლეს სამშობლოს სწირავენ.

მიუხედავად იმისა, რომ თბილისი ძალიან საინტერესო ქალაქია, პოლიტიკური დამნაშავეების მძიმე მდგომარეობის გამო საშინლად დავითრგუნე. მითუმეტეს, რომ ხშირად საღამოობით ჩემს სახლთან სტვენის ხმა ისმოდა, რაც სატუსაღოდან პატიმრის გაქცევის მაუწყებელი იყო. სტვენის ხმაზე მედუქნეები იმის შიშით, რომ გაქცეულს მათთვის დახმარება არ ეთხოვა და არეულობაში არ მოყოლილიყვნენ, სასწრაფოდ დუქნებს ხურავდნენ და სანამ ქუჩაში პატიმრის ბორკილების ჟღარუნის ხმა ისმოდა, არ აღებდნენ.

ციხის შენობა ბორცვის თავზე დგას და მისი ფანჯრები ქალაქს და მდინარე მტკვარს გადაჰყურებს. ციხეს შეიარაღებული გუშაგები იცავენ და თუ შორიდან ვინმე სატუსაღოს ფანჯრისკენ ხელს გაიშვერს, იმის შიშით, რომ გაქცევის ნიშანს არ აძლევდეს, მაშინვე თოფს მიუშვერენ. ვაი მას, ვინც დამნაშავეს გაქცევაში დაეხმარება.

ამ ქალაქში სეფიანი შაჰების, განსაკუთრებით შაჰ აბასის აგებული უამრავი შენობაა. ერთ დიდ სავაჭრო სახლში ბევრი ნივთი ირანელი მმართველების ნაქონია, მათ შორის ლომისა და მზის გამოსახულებიანი დროშები, რომლებიც მათ ომების დროს ჩაიგდეს ხელში. სამარადისოდ დაწყევლილ იყვნენ ირანელი მოღალატეები!

თბილისელები ირანელებისადმი ძალიან კეთილგანწყობილები არიან და მათ თანაუგრძნობენ. კაცი სანამ საკუთარი თვალით არ ნახავს კავკასიის დედაქალაქს, დანარჩენ დიდ ქალაქებს, დასახლებებს, ნათესებს, მდინარეებსა და ამწვანებულ მინდვრებს, ვერ მიხვდება, ირანის სახელმწიფო მოღვაწეებისა და ხალხის

სისულელისა და უვიცობის გამო ჩვენი ძვირფასი სამშობლოს სხეულს რა მნიშვნელოვანი ნაწილი მოსწყდა და კასპიის ზღვის (Daryā-ye Khazar) გადაღმა რა მდიდარი ქვეყანა დავკარგეთ. ნეტავ, შევძლოთ და რაც დაგვრჩა, ის შევინარჩუნოთ.

მე ირანის მიერ კავკასიის დაკარგვას ვდარდობდი, მაგრამ ჩემ წინ გაშლილი აყვავებული მიწები ღიმილით მეუბნებოდნენ: ირანის შემადგენლობაში რომ დავრჩენილიყავით, განა ასეთ კეთილდღეობას მივაღწევდით? უეჭველია, წლების განმავლობაში ისევ ისე გავერანებულები, ვირებისა და საფორანე ცხენების წიხლებქვეშ გათელილები და გაქელილები ვიქნებოდით. Aახლა კი რკინიგზის ხაზები ვენებისა და არტერიების მსგავსად ჩვენი სხეულის სხვადასხვა ნაწილებს ერთმანეთთან აკავშირებენ და ჩვენს ნერვებს სიცოცხლეს შთაბერავენ. თქვენ კი ისღა დაგრჩენიათ, რომ უბედურება გვისურვოთ.

ერთი სიტყვით, გადავწყვიტეთ, რომ თბილისიდან ბათუმში, ბათუმიდან კი სტამბოლში წავსულიყავით, მაგრამ ქოლერის შემთხვევებისა და კარანტინის გამო ბათუმში გემები არ დადიოდნენ. ამიტომ იძულებული გავხდით ოდესაში (Odesā) წავსულიყავით და იქიდან სინოპის (Sīnob) გავლით სტამბოლში გავმგზავრებულიყავით.

(თარგმნა მარინა ალექსიძემ)

فصل دوم

تفلیس و ادسا

شهر تفلیس مرکز گرجیان و کرسی ایالت قفقاز است این شهر از حیثیت بنا و محل وقوع و جریان رود کر از وسط آن و اوضاع طبیعی ممتاز تصنعات ملکی حکومت روس هم به وضع امروز اروپا، خیابان‌ها و دکاکین و خانه‌های آنرا مزین داشته و برای اهلش شهر تعیش است تفلیس مسلمان بومی و غریب بسیار دارد مرکز فرقه مجاهدین ایران اینجا است گرجیان و ارامنه این شهر هواخواه آزادی هستند و با آزادی طلبان ایران مساعدت می‌نمایند چنانکه در این‌وقت هم جمعی از آن‌ها با لوازم جنگی به هر وسیله بوده خود را به آذربایجان رسانیده به مجاهدین کومک می‌نمایند.

روزنامه ملانصرالدین در این شهر نوشته می‌شود فرقهٔ مجاهدین جوش و خروشی دارند ولی ایرانیان دیگر مانند هموطنان مقیم ایران بی‌حال و بی‌خیالند بلکه بعضی از عادتها که در ایران منسوخ شده هنوز در میانه آن‌ها باقی است.

چند سال قبل که در ایران معارف پروری بازارش رواج داشت مأمورین ایران در خارجه به این وسیله تحصیل نام نیک می‌نمودند مأمورین ایران در قفقاز به

مساعدت و تشویق میرزا حسن‌خان مشیرالدوله که آن وقت وزیر مختار در ممالک روسیه بود انجمن خیریه‌ای برای ایرانیان در تفلیس دائر نموده نظامنامه خوبی برای تأسیس یک باب مدرسه نوشته آنرا به امضای حکومت روس رسانیده و مدرسه‌ای موسوم به اتفاق تأسیس کردند پس از بر هم خوردن مجلس شورای ملی در طهران این انجمن هم سست شده کاری نمی‌کند.

بعد از ورود به تفلیس چون نمی‌دانم ایرانیان مرکز مخصوصی دارند در یکی از مهمانخانه‌های معروف وارد می‌شوم یک شب آنجا مانده محمد تقی صادق اف را که نماینده فرقه مجاهدین و جوان حساسی است از ورود خود اطلاع داده کم‌کم ایرانیان با خبر می‌شوند و روز بعد مرا به مهمانخانه آذربایجان می‌برند میرزا محسن معتمدالتجار نوه شریف العلمای اصفهانی تبریزی و برادرانش و میرزا محمد پسر شریف العلماء معروف به شریف زاده در این‌وقت در تفلیس و در این مهمانخانه هستند چون سابقه خصوصیت خانوادگی با آن‌ها دارم از ملاقاتشان مسرور و جمعی همزبان بلکه هم‌درد پیدا می‌کنم که در تکلیف خود حیرانند و مثل من در خاک وطن نتوانسته‌اند زیست نمایند.

به دو نظر دو روز علاوه از آنچه در نظر داشتم در تفلیس توقف می‌شود یکی اتفاق صحبت با این آقایان که قرار است همه با هم روانه استانبول بشویم بلکه بتوانیم مجمعی از ایرانیان آواره از وطن و از وطن‌خواهان ایرانی مقیم خارجه تشکیل داده در آتیه ملک و ملت خود مشورت نمائیم و از هر گونه اقدام که برای سعادت وطن مفید باشد دریغ نداریم.زیرا عمده مجاهدین در راه وطن اشخاصی هستند که آواره شده‌اند و اگر آن‌ها در خارج کاری که باید بکنند نکنند در واقع ستم به خود نموده‌اند البته در صورتیکه قوای آن‌ها متفرق باشد کاری از هیچ‌یک ساخته نیست برای این اجتماع به نظر من از همه‌جا بهتر استانبول است زیرا هر کس از هر کجا می‌تواند خود را به آنجا برساند چه اشخاصی که در اروپا متفرق شده‌اند و چه غیر آن‌ها اگرچه بعضی از شهرهای اروپا برای این‌کار بهتر به نظر می‌آید و آزادی کامل دارد ولی چند مطلب در نظر من هست که استانبول را برای این اجتماع بهتر از جاهای دیگر می‌دانم، اول رعایت مرکزیت آن نسبت به هر جا و مرکز اسلامیت آن، دوم اتحادی که میانه ترکان جوان با مجاهدین ایرانی حاصل شده و حصول این

اجتماع در استانبول آن اتحاد را تکمیل نموده تأثیراتش را سریع می‌کند.

سیّم آن‌که بواسطه مشروطه گشتن عثمانی روی دل مسلمانان دنیا عموماً و ایرانیان خصوصاً به جانب این مرکز شده و مستبدین ایران نهایت نگرانی را از این نقطه دارند بلی مستبدین ایران تصور می‌کنند اگر مقاصد ملیون و اصلاح خواهان صورت نگیرد و نتوانند قوای خود را جمع‌آوری کرده به قوه اتفاقیه حقوق خود را از غاصبین بگیرند و مجبور باشند از خارج قوه ضمیمه قوای خود کنند از مرکز اسلامی عثمانی استمداد خواهند کرد،اگرچه این تصور در نظر خردمندان باطل است و می‌دانند نزدیک‌ترین نقاط نابودی استقلال ایران نقطه مقهوریت سیاست او است در سیاست عثمانی،ولی در صورتیکه این خیالات به باطن دور و به ظاهر نزدیک نزد حوزه‌های مرکزی استبدادی ایران جلوه می‌کند و این احتمالات را می‌دهند البته بودن این اجتماع در استانبول برای پیشرفت هر مقصدی در ایران بهتر خواهد بود و در واقع خیالات ما را قوه و همیه‌ای هم مدد نموده زودتر به موقع اجرا می‌گذارد دیگر آن‌که امروز سیاست ایران در تحت فشار معاهده (۱۹۰۷) روس و انگلیس گرفتار است به واسطهٔ اندیشه‌ای که آن‌ها از آلمان دارند در این‌صورت اگر حالت سابقه عثمانی می‌بود یعنی سیاست عثمانی مقهور دست آلمان‌ها بود شاید ملاحظات دیگر در کار می‌آمد و تغییری در مصلحت حاصل می‌شد ولی با مشروطه بودن عثمانی ملاحظه سیاسی که مربوط به عهدنامه شمال و جنوب باشد در کار نیست یا کمتر هست به هر صورت در استانبول یا جای دیگر جمع آوری قوای متفرق شده ایرانیان یا آوارگان کار خوبی است تا کی و کجا مقدّر گردد برای مذاکره این مطلب لازم شد یکی دو روز دیگر در تفلیس توقف نمائیم.

دیگر علت توقف در تفلیس خواهش انجمن خیریه اتفاق و ممتحن السلطنه جنرال قنسول قفقاز است از نگارنده که نظری به مدرسه اتفاق و انجمن ایرانیان نموده نقایص آن‌ها را اگر بتوانم برطرف نمایم انجمن اتفاق نظامنامه معتبری دارد ولی افسوس که مانند نظامنامهای انجمنهای ملی ایران از لفظ به معنی و از قول به فعل نیامده است با اعضای انجمن صحبت بسیار داشته می‌گویم:

روی دل ایرانیان در اصلاح کار ملک و ملت به جانب مسلمانان قفقاز است و

در قفقاز به جانب تفلیس و در تفلیس یک انجمن برای مصالح نوعیه هست آن هم حالش این است که هنوز اصلاح داخلی خود را ننموده چه رسد به کارهای خارج به هر صورت هم ملامت می‌کنم و هم تشویق و بالاخره قرار می‌شود در اجرای نظامنامه اهتمام نمایند و مدیر عالم قابلی برای مدرسه اتفاق بدست آورده اسباب ترقی اداره خیریه و مدرسه را فراهم کنند.

انجمن مرکزی فرقهٔ مجاهدین به قدر مقدور زحمت می‌کشد با انجمنهای ملی ارامنه و انجمنهای ملی ترکان جوان قراردادها نموده‌اند اگرچه آن‌ها خود چندان اهل علم و اطلاع نیستند ولی در متفقین با ایشان اشخاص عالم دانشمند کارآمد بسیار هست و در واقع اتصال دارد با انجمنهای ملی دنیا به این واسطه می‌توان امیدوار بود که بتوانند کاری بکنند.

ممتحن السلطنه جنرال قنسول از مجاهدین این شهر کمال ملاحظه را دارد چند روزه توقف من در تفلیس به خصوصیت زیاد که با من می‌کند و به مختصر مهربانی که من به او می‌نمایم اندکی از طرف آن‌ها آسوده خاطر می‌شود در این شهر حکومت روس از طرف گرجیان نگران است روزی نیست که چند نفر مقصّر سیاسی گرفتار نشوند مخصوصاً جوانان و شاگردان مدارس پسران و دختران.

محبسهای این شهر پر است از مقصّرین پلتیکی و همه روزه آن‌ها را به نوبه و دسته دسته با دستهای به زنجیر بسته به‌استنطاق می‌برند اگر بخواهند فرار کنند یا کسی از یکی از آن‌ها حمایت کند هر دو را می‌کشند هر کدام از مقصّرین که محکوم به قتل شدند او را در خارج شهر برده هزار و پانصد گلوله به او می‌زنند با وجود این سختی حکومت باز مقصّرین[1] سیاسی هنگامی که آن‌ها را رو به کشتن می‌برند چنان اظهار خوشحالی می‌نمایند که گویا به عروسی می‌روند و دخترهای ماهرو را چون رو به قتلگاه می‌برند مردم بر سر آن‌ها گل می‌ریزند و آن‌ها خود اظهار شادی می‌کنند که در راه خدمت به وطن جان می‌دهند.

وضع و محاذات شهر تفلیس هر قدر جالب نظر است اطلاع بر حال مقصّرین

---

۱. فرار می‌کنند و از محبسهای سخت که گریختن از آن‌ها بسی مشکل است می‌گریزند مقصّرین

سیاسی مرا افسرده خاطر می‌کند خاصه که شبها اغلب از پای عمارتی که در آن خوابیده‌ام صدای سوت می‌آید علامت عبور دادن مقصّرین است از ترس آنکه مبادا کسی به حمایت آن‌ها در آید و اغتشاش بشود به محض بلند شدن سوت دکاکین در کمال عجله بسته می‌شود و آن وقت صدای زنجیر که به دست و پای جوانان مقصّر بسته است به گوش می‌رسد تا عبور نمایند و دکّان‌ها باز گردد.

چون قلعه بزرگ محبس سرتلی بنا شده و در اطراف آن دریچه‌ها مشرف بر شهر و به رود کر می‌باشد مستحفظ با تفنگ ایستاده اگر از دور کسی با دست به طرف دریچه‌ها اشاره کند او را نشان تیر می‌نماید مبادا کسی به اشاره راهنمائی برای فرار مقصّرین نموده باشد.

در این شهر از بناهای سلاطین صفویه مخصوصاً شاه عباس متعدد هست و در امتعه خانه بزرگی که دارد آثار سلاطین ایران بسیار است بیرق‌های شیر و خورشید که در جنگ‌ها گرفته شده لعن ابدی به رجال خیانتکار ایران می‌نماید.

مردم تفلیس با ایرانیان مهربان و غمخوار ایشانند کسی تا به چشم خود این مرکز مملکت قفقاز و سایر شهرهای بزرگ و آبادی‌های بسیار و زمینهای حاصلخیز و رودخانه‌ها و بیابان‌های سبز و خرم را مشاهده نکند نمی‌داند چه قسمت پر قیمت بزرگ از پیکر وطن عزیز ما به جهالت و نادانی رجال دولت و ملت جدا شده و چه مملکت زرخیزی در ماورای بحر خزر به رایگان از دست ما رفته است خدا کند باقیمانده را بتوانیم نگاهداریم.

من از جدا شدن قفقاز از ایران افسوس می‌خوردم ولی زمین‌های آباد که از آن‌ها می‌گذشتیم به ما لبخند زده می‌گفتند اگر تا کنون ما جزء ایران بودیم کی و کجا این خوشبختی ما را حاصل می‌شد بلکه به صورت ویرانی مانده می‌باید باز سال‌ها لگدکوب اشتران و استران بارکش بوده باشیم در صورتیکه اکنون خطوط آهن مانند عروق و شرائین قطعات پیکر ما را به هم پیوسته اعصاب ما را روح حیات داده است شما را چه بازداشته است که آرزوی بدبختی ما را دارید.

خلاصه خیال ما این بود از تفلیس روانه باطوم گشته از آنجا به استانبول برویم ولی به واسطه بروز وباء و وجود قرانطین در باطوم کشتیها مسافر برنمی‌دارند ناچار باید روانه ادسا شده از آنجا به سینوب رفته قرانتین کشیده بعد به جانب استانبول